

محوطه باستانی ازبکی یکی از محوطه‌های باستانی ارزشمند تاریخی فلات ایران واقع در شهرستان نظرآباد از شهرستان‌های استان البرز می‌باشد. ازبکی محوطه باستانی گسترده‌ای است که از یک تپه بلند مرکزی به ارتفاع ۲۶ متر از سطح زمین‌های اطراف و تعدادی تپه کوتاه تشکیل شده‌است که ارتفاع بلندترین آن‌ها از چند متر تجاوز نمی‌کند. برای این محوطه باستانی می‌توان وسعتی برابر صد هکتار به ابعاد یک کیلومتر در یک کیلومتر در نظر گرفت

محوطه باستانی ازبکی در زمین‌های کشاورزی روستا واقع شده‌است. بخش‌هایی از این محوطه باستانی نه هزار ساله را کارشناسان مرکز باستان‌شناسی ایران در سال ۱۳۴۸ خورشیدی مورد شناسایی قرار داده و در سال ۱۳۵۲ به شماره ۹۵۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌است.

حفاری‌ها و بررسی‌های انجام شده در ازبکی

بخش‌هایی از محوطه باستانی ازبکی را کارشناسان مرکز باستان‌شناسی ایران در سال ۱۳۴۸ خورشیدی مورد شناسایی قرار داده و در سال ۱۳۵۲ به شماره ۹۵۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسانیده‌اند.

بیحیی کوثری در سالهای ۵۴-۱۳۵۳ و ۱۳۵۷ تپه اصلی ازبکی را مورد بررسی قرار داده است. خسروپور بخشنده از کارشناسان سابق میراث فرهنگی استان تهران نیز در سال ۱۳۷۳ با ترسیم نقشه حریم تپه‌های ازبکی *الف* و *ب* گزارشی در این زمینه ارائه کرده‌است.

فصل‌های حفاری در محوطه باستانی ازبکی

نخستین فصل سلسله حفاریات باستان شناختی محوطه ازبکی از ۱۵ آذر تا ۱۹ دی ۱۳۷۷ به مدت ۳۵ روز انجام شد. گروه حفاری فوق با سرپرستی دکتر یوسف مجیدزاده و معاونت خسرو پوربخشنده و دو کارشناس و فعالیت ده کارگر محلی، این مهم انجام پذیرفت.

دومین فصل حفاری از روز ۱۲ مهر تا ۱۲ آذرماه ۱۳۷۸ به مدت دو ماه با افزایش تعداد کارشناسان به دوازده نفر صورت پذیرفت. سومین فصل کاوش در پاییز ۱۳۷۹ با حضور ۷۰ کارگر و چهارمین فصل آن با حضور ۱۵۰ کارگر در ۲۰ شهریور ۱۳۸۰ آغاز شد و در ۹ آذرماه همان سال پایان یافت.

پنجمین فصل کاوش در این محوطه در پاییز ۱۳۸۱ به مدت ۷۵ روز با اعتباری بالغ بر ۴۰ میلیون تومان در پنج تپه ازبکی انجام شد. ششمین فصل کاوش در این محوطه پس از دو سال وقفه در پاییز ۱۳۸۴ انجام شد. هدف این حفاری، دست یابی به خاک بکر به منظور پی بردن به دوره‌های مختلف تمدنی و فرهنگی در چهار تپه محوطه باستانی ازبکی بود.

تپه‌های محوطه باستانی ازبکی

براساس کاوش‌های صورت گرفته، محوطه باستانی ازبکی در برگیرنده شش هزار سال بقایای فرهنگی پیش از تاریخ و اوایل دوران تاریخی ایران از نیمه اول هزاره هفتم تا نیمه نخست هزاره اول پیش از میلاد مسیح یعنی دوران مادها است. ازبکی محوطه باستانی گسترده‌ای برابر با صد هکتار و ۱۰ تپه ارزشمند است که شش تپه از آن را گروهی از باستان شناسان ایرانی به سرپرستی دکتر یوسف مجیدزاده (از سال ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۴) حفاری کرده‌اند.

مجموعه این تپه‌های محوطه باستانی به شرح زیر آورده شده است:

۱- یان تپه.

در این تپه کم ارتفاع بقایای پنج دوره معماری خشتی دوره‌های فرهنگی هزاره هفتم و ششم پیش از میلاد شناسایی شده‌است.

۲- جبران تپه.

این تپه با ۲ متر ارتفاع در فاصله ۲۵۰ متری جنوب غربی تپه مرتفع و ۳۰۰ متری شمال شرقی یان تپه قرار دارد. در آن استقرارهایی هم‌زمان با یان تپه تا قرن هفتم هجری قمری وجود داشته ولی با تناوب متروک شده و چندی بعد استقرار جدیدی صورت گرفته‌است. البته اواسط هزاره ششم تا اواسط هزاره دوم پیش از میلاد در این تپه برای چندین هزاره، استقرار وجود نداشته‌است. یوسف مجیدزاده فصل نامه‌های حفاریات باستان شناختی در محوطه ازبکی

۳- دوشان تپه

این تپه در حدود ۲۵۰ متری غرب تپه مرتفع قرار دارد. نتیجه حفاریات در آن تاکنون به شناسایی سه دوره معماری از عصر آهن منجر شده که به مهاجران صاحب سفال خاکستری تعلق دارد. متاخرترین بقایای بر جای مانده از این سه دوران به دوران مادها است و دو دوره کهن تر به اوایل و اواسط استقرار مردمان یعنی از نیمه دوم هزاره دوم تا پادشاهی مادها مربوط می‌شو.

۴- گوموش تپه

این تپه در غرب قبه مرتفع و در ۲۲۰ متری شمال غربی جیران تپه قرار دارد. متأسفانه روی این تپه ویلای به نسبت گسترده و مجلل مالک زمین‌های اطراف محوطه ساخته شده‌است. سفال‌های این تپه بیشتر از نوع سفال‌های دوره‌های اول و دوم در تپه سیلک کاشان، چشمه علی ری و قره تپه شهریار است.

۵- مارال تپه

این تپه در حدود ۵۰ متری دامنه غربی تپه مرتفع بر سر راه دوشان تپه قرار دارد. در این تپه علاوه بر شناسایی تعدادی گورخمره مادی از سکویی بزرگ مربوط به نیمه دوم هزاره چهارم پیش از میلاد نیز خاک برداری شده‌است.

۶- تپه مرتفع ازبکی (دژ مادی)

محوطه ازبکی در اواسط هزاره دوم پیش از میلاد به شهر بزرگی تبدیل شد. در مرکز این شهر و بر روی بقایای باستانی و پیش از تاریخ، تپه‌ای در ارتفاع ۱۲۰۰ متر ارتفاع از سطح دریا و با ۲۶ متر از سطح زمین‌های همجوار، قلعه‌ای به وسعت تقریبی ۲۲۰۰ متر مربع با حصار عظیم به عرض ۷ متر ساخته شد. از این تاریخ تا پایان عصر پادشاهی مادها سه قلعه دیگر بر روی ویرانه‌های نخستین قلعه بر پا شد که آخرین آن‌ها دژ مادی با وسعتی بالغ بر ۹۰۰ متر مربع است. این تپه که خود کهن دژ این محوطه باستانی است به تپه ازبکی معروف است و در ۸ مهر ۱۳۵۲ با شماره ۹۵۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌است.

شگفتی‌های باستانی ازبکی

این محوطه باستانی با توجه به قدمت قابل توجه و اسکان اجتماعات بشری در دوره‌های مختلف تاریخی، شگفتی‌ها و ویژگی‌های خاصی را در خود جای داده است که شرح مختصری از آن در موارد زیر آورده شده‌است.

۱- خشت‌های نه هزار ساله

«یان تپه» یکی از تپه‌های باستانی این محوطه است که در ۷۰۰ متری تپه مرتفع (دژ مادی) قرار دارد. در این تپه کم ارتفاع بقایای کهن‌ترین روستای ایران متعلق به دوره‌های فرهنگی هزاره هفتم و ششم پیش از میلاد شناسایی شده‌است. کهن‌ترین خشت‌های دست‌ساز بشر از «یان تپه» کشف شده‌است. این در حالی است که کهن‌ترین خشت‌های شناخته شده در فلات مرکزی ایران تا پیش از حفاریات محوطه ازبکی تنها از تپه سیلک در نزدیکی کاشان و تپه زاغه در دشت قزوین به دست آمده بود. آثار محوطه ازبکی به شکل یک روستای کوچک پیش از تاریخی به وسعت تقریبی یک هکتار است. شواهد نشان می‌دهد که ۱۵ تا ۲۰ خانوار در این روستا ساکن بوده‌اند. خشت‌های نه هزار ساله یان تپه بیشتر پوک هستند و چون با دست شکل گرفته‌اند، اندازه‌ها و ابعاد مختلفی دارند. همچنین آثار معماری این تپه نشان دهنده دوره آغاز خشت سازی در ایران است چرا که هنوز ساکنان آن با تکنیک معماری و دیوار سازی به‌طور کامل آشنایی نداشتند و خشت‌ها را با دست شکل داده و بر روی هم می‌چیدند. طی کاوش‌های صورت گرفته آثاری از وجود سقف در هیچ‌یک از خانه‌های یان تپه به دست نیامده است بلکه کوچکی بیش از حد معمول آن‌ها اشاره بر سرپوشیده بودنشان با وسایل بسیار ابتدایی مانند شاخ و برگ درختان و به احتمال اندودی از گل یا کاهگل بر روی آن‌ها دارد. در این سکونتگاه، مردم مردگان خود را در کف اتاق‌های مسکونی دفن کرده و سپس کف آن‌ها را خشت فرش می‌کردند.

محوطه باستانی ازبکی و گفتگوی تمدنها

محمد خاتمی (رئیس جمهوری وقت) در همایش جهانی گفت و گوی تمدن‌ها، خشتی ۹ هزار ساله را به عنوان سند قدمت فرهنگ و مدنیت ایران به کوفی عنان (دبیر کل سابق سازمان ملل متحد) هدیه کرد. این همایش در روز سه شنبه ۱۵ شهریور ۱۳۷۹ (۵ سپتامبر ۲۰۰۰ میلادی) در شهر نیویورک انجام شد.

۲- معبد رنگین یان تپه یکی از مهم‌ترین آثار یان تپه متعلق به هزاره هفتم پیش از میلاد، بخشی از یک بنای بسیار زیبا است که قسمت شمالی آن حدود ۶۰ سانتی‌متر مرتفع تر از قسمت‌های دیگر ساخته شده‌است و دست یابی به آن از دو راه پله در شمال شرق و شمال غرب امکان‌پذیر است. رنگ اخراپی دیوارها و کف تمامی مجموعه و وسعت چشمگیر آن نسبت به معماری در لایه‌های بالاتر اشاره بر اهمیت این ساخت و ساز به عنوان محلی عمومی و به احتمال فراوان جایگاهی مقدس همچون عبادتگاه دارد. از نکات بی‌سابقه معماری یان تپه ۱۲ نوع کف سازی فضاهای معماری است که در مراحل مختلف سکونت در این دهکده باستانی به دست آمده‌است و از نظر تنوع در معماری پیش از تاریخ ایران بی‌نظیر است.

۳- دست یابی ساکنان پیش از تاریخ محوطه ازبکی به سیمان

از آغاز دومین فصل کاوش در محوطه ازبکی، باستان شناسان به کف‌های سخت ساروج مانند در معماری‌های یان تپه برخورد کردند. از نظر آنان پذیرش این که در دورانی آن چنان کهن، انسان توانسته به فرمول ساخت ساروج مانند دست یابد، بسیار دشوار می‌نمود. غافل از اینکه در فاصله چند کیلومتری شمال غربی محوطه ازبکی یکی از بزرگ‌ترین کارخانه‌های تولید سیمان (کارخانه سیمان آبیک) قرار داشت. بر همین مناسبت در گزارش سومین فصل حفاری در محوطه ازبکی آمده است: «بی تردید ساکنان پیش از تاریخ فلات مرکزی در محوطه ازبکی در چند کیلومتری شمال غرب روستاهای خود به وجود خاک سیمان در کوهپایه‌های جنوب البرز پی برده بودند و از آن در ساختن کف‌های شنی استفاده می‌کرده‌اند.

۴- لوح آغاز عیلامی، سند همکاری تجاری ازبکی و شوش

باستان شناسان در یکی از روزهای سرد پاییز سال ۱۳۷۸، یک لوح گلی باستانی را در مارال تپه کشف کردند که با مطالعه آنت نتایج شگفت‌انگیزی به دست آمد. مارال تپه از اواسط هزاره چهارم پیش از میلاد مسیح این سند افتخار آمیز را در دل پر راز خویش حفظ کرده است. این لوح گلین بیشتر شبیه گل نبشته‌های دوران آغاز عیلامی است که ارقام و نشانه‌های آن تاکنون مشاهده نشده است.^{۱۵} لبه نظر می‌رسد لوح به دست آمده بخشی از یک لوح محاسباتی باشد. در آن ارقام بیشتر به صورت سوراخ‌های کوچک گرد در اثر ناخن یا وسیله‌ای مانند آن ایجاد شده است و قبل از باز کردن حساب مجدد به کمک خطی افقی حساب پیشین را به اصطلاح بسته‌اند. ورز گل چنان به خوبی انجام گرفته که جنس آن به‌طور کامل فشارده و سخت شده است و حتی یک حباب هر چند کوچک هوا هم در سطح لوح به چشم نمی‌خورد. طول این قطعه در حالت کنونی ۶۰۷ و عرض آن ۵۰۷ سانتیمتر است اما به نظر می‌رسد که در اصل ابعادی به مراتب بیشتر از این داشته است.

۵- بناهای آریایی‌ها در ازبکی

مدارک به دست آمده از مهاجرت آریایی‌های دارای سفال خاکستری متعلق به هزاره دوم تا پیش از تأسیس پادشاهی مادها بیشتر شامل قبور و گورستان‌ها بوده است. اعتقاد عمومی باستان شناسان بر آن است که آریایی‌های اولیه، زندگی چادرنشینی داشته‌اند. حال آن که در محوطه ازبکی (دوشان تپه) آثاری از سه بنای عظیم مشاهده شده که قطر حصار کهن‌ترین آن‌ها در حدود هفت متر و وسعت آن بیش از ۲۰۰۰ متر مربع است. وجود دو دوره معماری در این مکان نشان می‌دهد که در دوره دوم از بقایای دیوار اولیه به عنوان پی استفاده شده است و دیوارهای جدید را بر روی آن بنا کرده‌اند. کارشناسان معتقدند وجود دیوارهای قطور در این بناهای باستانی نشان دهنده آن است که این بناها برای استفاده عمومی یا عبادتگاه کاربری داشته‌اند. تمامی این بناها خشتی بوده و بنا به شواهد موجود احتمالاً سطح دیوارها را نخست با لایه‌ای از گل و کاه اندود کرده و سپس سطح آن را با رنگ سفید گچ یا آهک می‌پوشاندند. این اقلق‌ها همگی ستون دار هستند. از سکونت گاه‌های آریایی‌ها علاوه بر معماری، مقادیر فراوانی سفال خاکستری و نخودی به صورت ساده و منقوش همراه با پایه‌های سفالی به دست آمده است که دلیلی بر حضور مادها و اجداد آن‌ها در این منطقه است. گورستان متعلق به این مردم در ۲۵۰ متری جنوب بناهای شناسایی و حفار یسده و همچنین آثاری از این مهاجران سفال خاکستری در جیران تپه محوطه ازبکی به دست آمده است .